

## **Balti pagulaste poliitilist tegevust kajastavad arhiivimaterjalid – ühest valmivast doktoriväitekirjast**

**Hauke Siemen**

Hamburgi Ülikool

27.-30. juunil 1952 kogunesid Balti riikide üheksa diplomaati, kes teenisid riiki, mida sel ajal enam ei eksisteerinud, vaid oli okupeeritud Nõukogude Liidu poolt, Eesti saatkonnahoonesse Londonis, et arutada rahvusvaheliste suhete olukorda ja selle tagajärgi nõukogude võimu all ja mujal elavatele eestlastele, lätlastele ja leedulastele. Pärast kohtumist avaldatud pressikommünikees avaldasid diplomaadid kiitust nii Balti pagulaskogukondade koostööle kui enamiku lääneriikide valitsuste toetusele. Samuti väljendasid nad oma “kindlat veendumust, et lõpuks hakatakse aktsepteerima Balti rahvaste õigusi ning et Eesti, Läti ja Leedu ja samuti teiste nõukogude võimu all olevate riikide vabadus ja iseseisvus taastatakse.”

Omavahelises suhtluses aga diplomaadid nii optimistlikud ei olnud. “Kuna võib minna veel palju aastaid, enne kui võime loota oma riikide vabastamisele,” on märgitud kohtumise protokollis, “peaksid meie põhilised jõupingutused praegu olema suunatud kõigi vajalike ja kasulike materjalide kogumisele ja meie rahvaste moraali kõrgel hoidmisele.” Konfidentsiaalses dokumendis on nad lisanud: “Tuleb vältida inimelude mõttetut ohverdamist [...]. [K]uni saabub aeg, mil eestlased, lätlased ja leedulased saavad asuda otsustavasse võitlusesse oma riikide vabastamise eest, tuleks hoiduda tegudest, mis võivad nõukogude võimudele olla ettekäändeks tugevdada terrorit ja tagakiusamist.”<sup>1</sup>

Tagantjärele võib öelda, et üheksa diplomaadi analüüs on osutunud päris täpseks, sest möödus veel ligi nelikümmend aastat, enne kui iseseisvus lõpuks saavutati. Selle aja jooksul pidasid Balti pagulased vägivallatut võitlust oma kodumaade iseseisvuse eest. Siin oli tähtsaim kirjasõna, lahingut peeti pigem trükiste ja petitioonide kui relvade abil.

Näib, et sellele, mida võiks nimetada Balti emigrantide poliitiliseks pärandiks, on siiani oluliselt vähem tähelepanu pööratud kui kultuuri-, kirjandus- või isegi teaduspärandile. Minu eesmärk on täita see lünk oma doktoriväitekirjaga, mis käsitleb Balti pagulaste lobitööd külma sõja perioodil. Loomulikult on Balti ja välisriikide arhiivides säilitatavad dokumendid selle ülesande puhul esmatähtsad ja minu uurimistöö jaoks on vaja külastada paljusid arhiive. Käesolev ettekanne on seega teadlase ja kasutaja äärmiselt subjektiivne ülevaade Balti arhiividest. Minu käsitusel on kaks aspekti: teavitada Balti riikide arhiivikogukonda oma

teadustööst ja sellest, kuidas tekkis idee selleks tööks, aga samuti jagada vahetuid kogemusi teadlasena, märkida ära probleeme ja anda ideid olukorra parandamiseks.

Seega, kust pärineb mu doktoriväitekirja idee? 2005. aasta suvel olin Riias sõbral külas. Olin esimest korda ühes Balti riikidest ning Kieli Ülikooli ajalooüliõpilasena, kelle erihuviks oli Balti mere piirkonna ajalugu, pidasin kohustuslikuks külastada Okupatsioonimuuseumi. Sel ajal otsisin sobivat magistritöö teemat. Muuseumis jalutades äratas mu tähelepanu üks tahvel eksiilis elanud lätlastest, eestlastest ja leedulastest ja nende püüdest mõjutada lääneriikide poliitilist ja avalikku arvamust oma kodumaa iseseisvuse osas. See näis olevat minu töö jaoks huvitav teema.

Pärast mõningast kaalumist ja arutamist pidin aga möönma, et see on liiga mahukas ettevõtmine magistritöö jaoks, mis pidi valmis saama kuue kuu jooksul. Selle asemel otsustasin kirjutada Tallinna ja oma kodulinna Kieli vahelistest sõprussuhetest külma sõja ajal ja ilmselt oli see hea otsus. Kuid Balti pagulased ei läinud mul meelest. Saanud kraadi kätte, püüdsin teada saada, kas sel teemal on midagi kirjutatud. Lugesin neid väheseid allikaid, mida leidsin, ja otsustasin teemat käsitleda, nüüd juba doktorandina Hamburgi Ülikoolis, juhendajaks prof. Ralph Tuchtenhagen.

Mis saab olema mu doktoritöö täpne teema ja mis on need uurimisküsimused, millele püüan vastata? Ma ei hakka detailselt käsitlema, kuidas Balti pagulased lahkusid kodumaalt Teise maailmasõja tõttu ja kuidas nad leidsid uue kodu, ajutise, nagu nad lootsid, Rootsis ja Ameerika Ühendriikides, Kanadas ja Austraalias, Suurbritannias ja Saksamaal. Seda lugu on räägitud nii palju ja kõik Balti arhivaarid teavad seda. Kuid pagulaste poliitilisest tegevusest on räägitud vähem. Aru saanud, et neil ei ole võimalik tagasi iseseisvasse Eestisse, Lätisse või Leetu pöörduda, hakkasid pagulased erineval viisil protestima oma kodumaade okupeerimise vastu. Nad kirjutasiid palvekirju, kirju ja ajaleheartikleid, organiseerisid rahvakogunemisi ja festivale ja tegid lobitööd lääneriikide valitsuste ja rahvusvaheliste organisatsioonide kuluaarides. Selle kõige abil püüdsid nad:

- Teavitada maailma avalikkust Balti riikide okupeerimise asjaoludest Nõukogude Liidu poolt 1940. aastal ning jätkuva okupatsiooni ja koloniseerimise ebaseaduslikkusest ja
- Veenda lääneriikide valitsusi ja rahvusvahelisi organisatsioone kasutama oma mõjuvõimu kaitsmaks Balti rahvaste rahvusliku enesemääramise õigust ja taastamaks Eesti, Läti ja Leedu iseseisvus.

Minu esimene ülesanne on anda ülevaade pagulaste poliitilisest tegevusest ja eesmärkide

saavutamiseks kasutatud meetoditest. Kavatsen kirjeldada ja analüüsida nende tegevust nelja valdkonna kaudu:

1. Diplomaatia
2. Huvigruppide lobitöö
3. Meedia
4. Teavitamine ürituste kaudu

Loomulikult on lobitöös rolli mänginud ka teised aspektid. Oma traditsioonide ja kultuuripärandi säilitamine oli oluline selleks, et pagulaste seas võitlusvaimu kõrgel hoida ja teha lääne avalikkusele selgeks, et Baltimaade ajalugu ja keeled erinevad teiste liiduvabariikide omadest. Samuti oli pagulaste teadustegevus efektiivseks vahendiks Nõukogude propaganda vastu ja rõhutamiseks Eesti, Läti või Leedu ainulaadsust, et toetada nende iseseisvuspüüet. Ometi olid need pigem kaudsed kõrvaltoimed. Kuid ülalnimetatud valdkondades – diplomaatia, lobitöö, meedia, sündmused – oli otsene, selge ja keskne eesmärk iseseisvuse taastamine.

Väitekirja esimeses, kirjeldavas osas ei ole mul võimalik käsitleda teemat nii detailselt kui sooviksin. Selleks on mitu põhjust: esiteks oleks keeruline käsitleda detailselt kõiki Balti diasporaa suuremaid organisatsioone, rääkimata loendamatu kohalikest üksustest ja algatustest, mis olid jaotunud üle kogu maailma. Teiseks nõuaks selle ülesande täitmine palju paremat Balti keelte oskust kui minul on. Ülemaailmse Eesti Kesknõukogu ajaloo kirjutamiseks oleks vaja eestlasest teadlast, lätlast kirjutama Vabade Lätlaste Ülemaailmsest Keskorganisatsioonist ja leedulast Ülemaailmsest Leedu Kogukonnast.

Keskendun küsimusele, mil määral tegid eestlased, lätlased ja leedulased paguluses koostööd. Missugune oli selle koostöö maht ja kvaliteet ja kuidas on see võrreldav nendevahelise varasema koostööga? Kas küsimuse all on regionaalsus *versus* rahvuslik identiteet? Minu hüpotees on, et koostöö oli palju tihedam ja regionaalse identiteedi tunne oli eksiilis tugevam kui mis tahes ajal enne Esimest maailmasõda, ja arvatavasti isegi tugevam kui iseseisvusaastatel enne Teist maailmasõda. Praeguses etapis aga ei ole mul esitada oma hüpoteesi toetuseks piisavalt tõendeid.

Mõnesid äärmiselt huvitavaid küsimusi puudutan vaid möödaminnes, kuid need kõik on väärt üksikasjalikumat uurimist:

- Missugune oli Balti pagulaste suhe lääneriikide (radikaalse) antikommunismiga?

- Missugune oli Nõukogude juhtkonna suhtumine pagulastesse ja nende tegevusse ning kuidas nad reageerisid? (Seda teemat on juba puudutanud Daina Kļaviņa oma ettekandes konverentsil *International Conference on the Baltic Archives Abroad*, samuti on seda käesoleval konverentsil käsitletud Anne Valmas).
- Missugune mõju oli pagulaste tegevusel laulvale revolutsioonile ja iseseisvuse taastamisele?
- Ja lõpuks: kuidas on arenenud pagulaste ja Eestisse, Lätisse ja Leetu jäänute suhted pärast 1991. aastat? Missugune oli kodumaale naasnute roll demokraatia ülesehitamise protsessis?

Algusest peale oli selge, et ma ei saa toetuda olemasolevale kirjandusele, sest seda oli ja on ikka veel väga vähe. On olemas mõned üksikud spetsiifilisi teemasid käsitlevad artiklid<sup>2</sup>, kuid minu teada ei ole keegi kirjutanud laia ülevaadet Balti pagulaste lobitööst. Seepärast pidin avastama asjakohased allikad ise. Lõppude lõpuks pidid eestlaste, lätlaste ja leedulaste poolt Balti riikide iseseisvuse nimel kirjutatud loendamatud kirjad, memorandumid, ajaleheartiklid ja petitsioonid kusagil olemas olema. Muidugi sain aru, et kõiki neist ei dokumenteeritud ega säilitatud, ja need, mida säilitati, on eri riikides laiali. Kuidas neid dokumente leida?

2006. aastal toimunud esimese välisbalti arhiivide konverentsil (*International Conference on the Baltic Archives Abroad*) räägiti arhiividest Google'i ajastul. Ja tõesti, kaasaegse teadurina uurisin ja otsisin Internetis ja mõne aja pärast sattusin juhuslikult sellesama konverentsi kodulehele. Pärast hetkelist pettumust, et konverents oli juba lõppenud, märkasin peagi, et kõik ettekanded on avaldatud konverentsi kodulehel. Lugesin neid suure huviga ja olin vaimustuses: siin oli kogu informatsioon, mida vajasin oma töö alustamiseks. Veelgi enam, kõik autorid näisid kinnitavat mu kahtlust, et minu valitud valdkonda oli vaja uurida. “”Balti lobitöö” ajalugu on teema, mis on suures osas veel kirjutamata,” väitis David Jacobs Hooveri Instituudi Arhiivist oma ettekandes. Kui seda lugesin, ei olnud enam kahtlust, et olen õigel teel.

Siit tuleneb minu esimene järeldus, kuigi see ei ole eriti üllatav: veebilehed on olulised. Vähemalt teadlaste jaoks, kelle projekt on alles algusjärgus ja kellel pole veel isiklikke kontakte ega teadmisi, kust saada asjakohast teavet. [www.balthether.net](http://www.balthether.net) on püüdnud teha arhiivid kättesaadavamaks ja teadurid, nagu näha, hakkavad sellest juba kasu lõikama.

Muide, just Hooveri Instituudi Arhiivi (*Hoover Institution Archives*) valisin oma

esimeseks sihtpunktiks. Mul õnnestus saada Saksamaa akadeemiline vahetusteenistuse DAAD teadusstipendium, mis võimaldas veeta 2008. aasta sügisel neli nädalat Stanfordis ja tutvuda lähemalt Hooveri Instituudi Arhiivi kogudega. David Jacobs on oma 2006. aasta konverentsiettekandes andnud suurepärase ülevaate neist kogudest, mida ta kirjeldas kui “väikesemahulisi, aga tähtsaid materjale Balti riikide ajaloost”. Tema analüüs ei vaja täiendamist. Hooveri arhiivis uurisin mitme diplomaadi ja pagulastegelase, mõned neist tuntumad (Alfrēds Bīlmanis, Kaarel Pusta, Petras Dauzvardis) ja teised vähem tuntud (Jānis Lejiņš ja Peters Oliņš, kelle kogust leidsin ülaltoodud tsitaadid), isikukogudes sisalduvaid materjale. Leitu oli huvitav segu saatkonna ametlikest dokumentidest, erinevail juhtudel peetud kõnedest, igasugustest ajaleheväljalõigetest teemadel, mis ühel või teisel viisil puudutasid Balti pagulasi, ning kirjavahetusest teiste pagulastega kõikjal maailmas. Kuigi Hooveri Instituudi Arhiivis ei leidu ühegi suurema Balti organisatsiooni dokumente, on erinevates isikukogudes päris hulgaliselt tõendeid nende tegevusest. Kõiki kogusid ei ole sorteeritud ega klassifitseeritud, seega tuli mul luua oma süsteem, kuidas organiseerida ja meelde jätta, kust missuguse teabe leidsin. Piiratud aja tõttu tahtsin Saksamaale kaasa viia nii palju informatsiooni kui võimalik ja seetõttu leidsin end koopiamasina juures järjekorras seismas palju sagedamini, kui olin plaaninud.

Olen väga tänulik David Jacobsile toetuse ja nõuannete eest minu Hooveris viibimise ajal. Tema soovitas mul uurida ka Raadio Vaba Euroopa/Raadio Vabaduse materjale, mis räägivad Balti pagulaste pikaajalisest võitlusest nende jaamade edastamise eest Eestisse, Lätisse ja Leetu. Tuli oodata kuni 1975. aastani, mil ülekanded lõpuks algasid ja selle viivituse põhjused on otseselt seotud USA ebamäärase välispoliitikaga Balti riikide suhtes. Raadio Vabadus oli loodud saatmiseks Nõukogude liiduvabariikidesse, Raadio Vaba Euroopa sihiks olid Ida-Euroopa satelliitriigid – seega kumb neist kahest oleks pidanud levitama saateid Balti riikidesse? Lõppude lõpuks ei kuulunud need USA ametliku poliitika järgi kummassegi jaotusse. Arhiivimaterjalid tõendavad, et see oli keeruline probleem, millega Balti esindajad, välisministeerium ja raadio töötajad tegelesid päris kaua aega. RVE/RV materjalid sisaldavad väärtuslikku teavet Balti pagulaste poliitilisest tegevusest mitte üksnes Ameerika Ühendriikides, vaid ka Euroopas, ning samuti nende suhetest teiste Ida-Euroopa pagulaskogukondadega.

Kokkuvõttes oli Hooveri Instituudi Arhiiv kindlasti väärt seda pikka reisi, ainsaks puuduseks oli asjaolu, et enamik materjale puudutasid vaid esimest poolt pagulaste peaaegu viiekümne aasta pikkusest võitlusest – aastast 1940 kuni 1960ndateni. Käsitlemaks kogu

külma sõja perioodi, peaksin külastama veel mõningaid arhiive. Sellepärast käisin 2009. aasta aprillis Rootsi Rahvusarhiivis tutvumas sealse Balti arhiiviga. Arhiivile juurdepääsuks on vaja juhatuse esinaise kirjalikku luba ja kõik kasutatavad kogud tuleb eelnevalt nimetada. Selline protseduur ei ole võib-olla probleem lähedal elavale inimesele, kes saab kohapeal hõlpsalt ja kiiresti kasutada otsiabi. Mul aga oli kaugel viibides küllaltki raske hinnata, missugused kogud oleksid mu teadustöö jaoks kõige huvipakkuvad. Olen kindel, et sellise piirava ettekirjutuse kehtestamiseks on oma põhjused, kuid minu arvates ei ole see süsteem eriti kasutajasõbralik.

Kahjuks ei olnud paar Stockholmis veedetud päeva kaugeltki piisavad, et saada täielik ülevaade Balti arhiivi kogudest. Jääb mulje, et minu töö jaoks ei ole see arhiiv nii tähtis kui oli Hooveri Instituudi oma. Siiski sisaldab see väga tähtsate isikute kogusid – näiteks August Rei, Heinrich Laretei ja Birger Nermani kogud, kui nimetada vaid mõned. Lisaks tegi asja minu jaoks lihtsamaks fakt, et dokumente oli lubatud pildistada, mis Hooveri Instituudis ei olnud võimalik. Kui pildistada ei ole võimalik, on reisiva teadlase suurimaks väljakutseks just logistika: kuidas saavutada piiratud aja jooksul võimalikult hea tulemus? Kuidas tuua kaasa võimalikult palju dokumente, et neid hiljem üksikasjalikumalt uurida? Doktoriväitekirja kirjutades ei tea sa iialgi, millal missuguseid dokumente vajad. Muutud ahneks ja võtad kõik, mida saad.

Nii palju kogemustest Stockholmis ja Stanfordin. Missugused oleksid minu soovitud organisatsioonidele, kelle kogudes on Balti diasporaa arhiive?

1. Nagu mitu esinejat rõhutas 2006. aasta konverentsil, oleks suureks abiks parem digitaalne juurdepääs arhiivimaterjalidele. Esimene samm oleks tõlkida arhiivide andmebaaside kasutajaliidesed inglise keelde ja anda iga kogu lühikirjeldus inglise keeles, sealhulgas selle suurus ja mis keeles on materjal. See aitaks minusuguseid teadureid ka kaugemal olles hinnata, kas teatud arhiivi maksab sõita (mis nõuab raha ja aega, kumbagi aga doktorandil napib) ning kui kaua tuleks viibida kohapeal. Samuti lihtsustaks see teadusreiside ettevalmistamist ja teeks need efektiivsemaks.
2. Loomulikult oleks valitud täielike dokumentide avaldamine Internetis äärmiselt kasulik, kuid minu kogemuse järgi hinnates sisaldab see ka ohte. Teaduritel tekiks kiusatus toetuda liialt digitaalselt kättesaadavatele dokumentidele ja jätta kõrvale need, mis ei ole. Lisaks pakuvad teaduslähetused ka häid võimalusi kohtuda arhivaaride ja teadlastega, pidada nendega aru ja saada väärtuslikke vihjeid, kust võib leida veel allikaid.

3. Seetõttu on uurimistoetused ja stipendiumid, mis katavad välisarhiivide külastamise kulud, minusuguste teadurite jaoks väga tähtsad ja nende jagamist tuleks soosida.
4. Üks idee, kuidas parandada teadurite ja arhivaaride vahelist suhtlust, on avaldada BaltHerNeti kodulehel nimekiri teadlastest, kes käsitlevad oma töös Balti diasporaaga seotud teemasid ja kasutavad vastavaid arhiive.

Loodan, et käesoleva ettekandega õnnestus mul anda arhivaaridele tagasisidet ja kinnitada, et nende töö kogude kättesaadavaks muutmisel toob kasu Balti diasporaa ajalugu uurivatele teaduritele. Kui minu ettekanne ei ole seda veel piisavalt kinnitanud, lisan täienduseks: plaanin järgmisel kevadel sõita Minnesotas asuvasse immigratsioonialaloo uurimiskeskusesse (*Immigration History Research Centre, IRHC*), kus säilitatakse selliste organisatsioonide materjale nagu Balti Apell ÜRO-le (*Baltic Appeal to the United Nations*), Ühendatud Balti Ameerika Komitee (*Joint Baltic American National Committee*) ja Euroopa Ikestatud Rahvaste Assamblee (*Assembly of Captive European Nations*). Sõidu tarbeks sain IHRC-lt toetust, mis katavad reisikulud. Kuulutuse selle toetusprogrammi kohta leidsin aga BaltHerNeti portaalist.

Jah, veebilehed on tõepoolest olulised.

---

<sup>1</sup> Kõik kolm tsiteeritud dokumenti pärinevad Hooveri Instituudi Arhiivist (*Hoover Institution Archives*), *Peters Z. Olins Papers, Box 2, Folder 10*.

<sup>2</sup> Peamiselt James T. McHugh ja James S. Pacy *Diplomats Without a Country* (2001) ja hilisem väljaanne pealkirjaga *The Baltic Question During the Cold War* (2008), toim. John Hiden jt.